Анатолій Найрулін

Мовна проблематика епістолярію Бориса Грінченка

Дослідження письменницького епістолярію на сьогодні є актуальним насамперед тому, що він несе в собі важливу культурно-історичну інформацію про особливості певної творчої доби, про мистецькі пошуки, суспільно-політичні погляди й уподобання, про проблеми літератури й мови. У листах митців художнього слова українська мова стає не лише засобом спілкування, вираження думок, почуттів, а й інструментом націєтворення, національної інтеграції, «інструментом реанімації національної свідомості» [6: 162], важливим складником українознавства, явищем суспільно-історичним, адже в листах багато уваги приділено доленосним питанням розвитку нашої мови, а «доля мови віддзеркалює долю національної культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи» [2: 400].

Отже, метою нашої статті став аналіз мовної проблематики, відбитої в епістолярії одного з найвидатніших представників української культури й науки Б. Д. Грінченка. Насамперед слід зауважити, що, на жаль, на сьогодні ми не маємо повного зібрання листів письменника, є лише фрагменти з його листування:

1. Листи до Михайла Коцюбинського, упорядковані Володимиром Мазним [4: 54–78].
2. Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком, упорядковане Сидором Кіралем [1].
3. Листи до Володимира Гнатюка, упорядковані Василем Яременком [3].

Аналізуючи мовну проблематику епістолярію Бориса Грінченка, ми традиційно насамперед звертаємо увагу на його редакторську роботу над Словарем української мови, про яку чи не найбільше взнаємо з листів до Володимира Гнатюка. Як зазначає у своїй передмові В. Яременко, «листи до В. Гнатюка — це літопис роботи Б. Грінченка над Словарем української мови… Листи засвідчують соборний характер Грінченкового Словаря… Володимир Гнатюк виступає фактично як співавтор Грінченкового Словаря. Він подає йому не тільки значення слів, а й найрізноманітніші словники, які дають змогу простежити шлях кожного слова до цієї епохальної лексикографічної праці, яка неперевершена й досі і далі залишається першоджерельною» [7: 153].

Власне роботі над словником присвячено 11 із 59 листів. Перша згадка з'являється в листі № 34 від 27.06.1902: «*… мені приручено впорядкувати український словар і ся справа забирає в мене майже весь час*» [3: 172]. У листі № 36 від 14. 01. 1903 йдеться про вирішення проблеми наповнення словника, про погане асигнування, нестачу часу на редагування. Про важку й напружену роботу над цією лексикографічною працею свідчать листи № № 39 та 40 від 4.02.1904 та 7.07.1904 відповідно: «*… роблю словарь … і руками, і ногами, і зубами роблю…*» [3: 174] і в наступному: «*Роблю як ніколи попереду, бо інакше не можна, і через те нічого іншого не то робити, навіть думати не маю змоги…*» [3]. У листах № № 40–43 Борис Грінченко з'ясовує у Володимира Гнатюка значення 47 слів, уміщених у його етнографічних працях та в працях Я. Головацького. Про ґрунтовний, скрупульозний, педантичний науковий підхід до роботи над словником свідчать відомості з листів № № 42–45. У листі № 42 від 29. 09. 1904 Б. Грінченко уточнює значення й написання окремих слів, і в цьому ж листі, а також у трьох подальших просить В. Гнатюка про потрібні йому словники: «Русько-мадярський» Ласлова Чопея, «Німецько-руський» Омеляна Партицького та «Русько-німецький» Омеляна Поповича, які, як підтверджує листування, обов'язково надсилав адресат. В останніх листах № № 57, 59 Б. Грінченко зазначає: «*Перші два томи мого словаря вже в книгарні… Томи III та IV друкуються відразу в двох друкарнях, третього видруковано третину, четвертого трохи менше*» [3: 183–184] і далі: «*IV том словаря міг би вже давно бути у Львові, коли б не друкарня. Та все ж надруковано вже все «я», тепер складають людські ймення — ото й кінець буде*» [3: 185].

Отже, лексикографічна діяльність Б. Грінченка стала прикладом і свідченням копіткої, напруженої, самовідданої роботи. Тому недаремно й до наших днів Словарь української мови за його редакцією залишається основою найвизначніших вітчизняних лексикографічних праць, зокрема й академічних словників.

Про ґрунтовну лінгвістичну підготовку й обізнаність, авторитетність Б. Грінченка в питаннях розбудови української літературної мови свідчить листування з Трохимом Зінківським, яке охоплює період 1885–1892 рр. і складається із 106 листів, у яких порушено проблему внормування лексики, граматики, правопису української літературної мови. Загалом мовній проблематиці присвячено 20 листів письменників, що є свідченням уважного й дбайливого ставлення до мови не тільки як до засобу спілкування, а як до всенародного витвору нації [1: 23]. Так, у листі № 19 від 5.08.1886 Т. Зіньківський порушує проблему лексичної нормалізації, наголошуючи на тому, що слова

муза, *поет*, *елегія* та інші слід віднести до інтернаціональної лексики, уживаної в усіх мовах, і її «*трудно поминути, особливо, коли більшу частину їх ми не можемо «замінити» з рідної мови*» [1: 53]. У цьому самому листі адресант робить зауваження щодо запозичень з церковнослов'янської мови, які повинні бути саме церковнослов'янськими, а не російськими: «*Одже, чи до речі позичатись нам у церковній мові, неважко буде відповісти, що коли позичати, то позичати именно з церковної, яко корня, ніж з кацапщини*» [1]. У листі-відповіді № 20 від 19.08.1886 Б. Грінченко погоджується з багатьма зауваженнями Т. Зіньківського, водночас виступаючи проти абсолюту авторитета щодо введення в літературний обіг деяких непритаманних українській мові лексичних форм: «*Шевченко пише «радуйся» замість «радій» — невже ж відціля вивод, що й ми мусимо помилятися з їм укупі й замісць свого «радій» тягти за хвіст чуже «радуйся»? Не думаю*» [1]. Про помірковане ставлення до лексичних запозичень також читаємо в листі до М. Коцюбинського від 11.02.1895: «*В мові треба б менше полонізмів, а то по інших місцях комедія буде напівнезрозуміла звичайним глядачам, що мову українську знають погано, а польської зовсім не знають*» [4: 63].

Показовими є листи № № 48–56, у яких Б. Грінченко й Т. Зіньківський розглядають найактуальніші мовні проблеми: граматичні та акцентуаційні (фонетичні) тощо. Так, Б. Грінченко в багатьох листах до Т. Зіньківського виступає проти родового означального відмінка іменника замість прикметника: «*Життя скотини» ...Не по-укр[аїнськи], здається мені. Коли вжити слово «скотина», то доведеться сказати: «скотиняче (або скотинне) життя», бо укр[аїнська] мова не любить цього genetivus'a определяючого*» [1: 93]. Подібне зауваження спостерігаємо й в одному з листів до М. Коцюбинського: «*Тільки заздалегідь прошу дозволу повиправляти там отой «родительный определительный» (мати Хариті etc) на нашу народну форму (Харитина мати), бо се дуже збиває малих читачів та й псує Вашу гарну мову*» [4: 54].

У листі № 50 від 9.09–17.09.1888 Б. Грінченко, говорячи про правильність уживання форм множини, звертає увагу й на особливості акцентування в них, цілком логічно поєднуючи таким чином граматику з особливостями наголосу, зауважуючи про яскраву фонетичну особливість української мови — повноголосся та тяжіння до переваги відкритих складів над закритими: «*Лічба многа од слова «корінь» буде: «коріні» (не «корні») — так само, як «голос — голоси», «черінь — черіні», «кавун — кавуни». А проте за акцентуванням на стою — це ще треба вислідити; у всякому ж разі, укр[аїнська] мова любить повноголосність*» [1: 103]. Отже, у поглядах Бориса Грінченка на деякі суперечливі питання української граматики спостерігаємо розуміння

системного характеру мови, що виявляє себе у зв'язках граматики з акцентуацією та в збереженні тенденції до відкритості складу, що безумовно можна відчути ще в одній яскравій рисі нашої мови — її милозвучності.

Граматичні питання порушено й у листі № 75 від 19.08.1889, у якому Т. Зіньківський виступає проти форми родового відмінка множини (pluralis genetivus) на користь форми називного множини (pluralis nominativus). І тут же зауважує про маловживаність у нашій мові активних дієприкметників теперішнього часу, які перейшли в розряд прикметників: «… *participi не властива укр[аїнській] мові: є тільки декілька слів та й то як adjectiva: «невсипущий», «питущий», «проклятущий» etc*» [1: 162]. Цій самій проблемі присвячено окремі епізоди в листі № 78 від 18.09.1889, де Т. Зіньківський пропонує замість цих дієприкметників уживати описові дієслівні звороти: «*По-укр[аїнськи] можно тільки: «Має… і тому, хто бажає, продає…» або конструкції іменника з прийменником: «продає на бажання*» [1: 166].

Цікавою, скромною й водночас неочікуваною й повчальною для нас є відповідь Б. Грінченка: «*Про той каторжний participum скажу тільки те, що я зараз же як одіслав до тебе листа, згадав, що приклади мої не всі годящі. А проте я й не казав, що форма ця властива укр[аїнській] мові, а тільки що важко без неї перебутися й влізла вже вона до нас. Ну, та я про це балакатиму, може, колись потім — тоді як вивчу укр[аїнську] граматику, бо дійшов я до того пересвідчення, що ж не знаю я мови зовсім, а знаю тільки укр[аїнські] слова*» [1: 170]. Таке зізнання Б. Грінченка засвідчує деякі суперечливі питання в розбудові й упорядкуванні нашої літературної мови й внутрішню боротьбу самого письменника: як поєднати народно-розмовну основу з книжними елементами, щоб українська писемна мова не втратила власного обличчя.

Гостро відчутним є суперечливе питання щодо народно-розмовної основи української літературної мови. Як відомо, Б. Грінченко був прибічником східноукраїнського (наддніпрянського) її варіанта, який, на його думку, через «обмосковлення» підросійських українців є вдалішим, оскільки мова Марка Вовчка й Куліша їм зрозуміла, а «*мова галицьких статей цій публіці тяжка, а часом таки й просто незрозуміла…*» [3: 183]. Водночас, розуміючи потребу у виробленні єдиної української літературної мови як об'єднувального чинника нації, Борис Грінченко в одному з листів до В. Гнатюка зазначає, що «*життя, певне, виробить щось середнє, яке більше або менше задовольнить і вас, і нас. Скільки там буде спеціально «галицького» елементу в тій «середній» мові, а скільки нашого — се залежатиме від того, хто більше працюватиме далі, творячи сю мову*» [3]. Отже, Б. Грінченко усвідомлює й

припускає можливість входження в тканину української літературної мови її галицьких елементів, які відчутнішими стали в подальшому процесі розвитку української літературної мови (це й правопис 1927–1929 рр., і задекларовані зміни, спрямовані на вдосконалення сучасного правопису, і поповнення лексичного фонду тощо).

Як відомо, Б. Грінченко значну увагу приділяв питанню унормування українського правопису. В історію української літературної мови він увійшов як автор правопису 1908 р., якому Іван Огієнко дав заслужену високу оцінку: «… цей правопис, … вислід збірної праці письменників усього XIX-го століття й усього українського народу» [5: 238]. У листі № 6 від 19. 08. 1899 до Володимира Гнатюка Б. Грінченко звертає увагу на вживання великої букви на початку рядка віршованих творів: «*Також бажано, щоб кожен рядок починався з великої букви*» [3: 159]. Ще в одному листі до В. Гнатюка від 3. 09. 1908 Б. Грінченко цікавиться його думкою щодо своєї праці «Три питання нашого правопису» й обґрунтовує свої міркування про написання разом з *-ся*: «*Та як би ви не дивилися на це з наукового погляду, але з погляду практичного справа з окремим написанням ся у нас цілком безнадійна і річ ця була б дуже шкодлива. У Галичині не хочуть зважати на те, що ми тут маємо діло з обмосковленою інтелігенцією і з масами зовсім несвідомими, темними і звиклими до московської книжки… Для їх галицький правопис … з окремим ся … здається чужим і тяжким*» [3: 184]. Правописні проблеми порушує Б. Грінченко й у листі до Т. Зіньківського від 16.07.1889, у якому нарікає на недосконалість «кулішівки», порівнюючи її з «ярижкою» («урядівкою»): «*На мою думку, мусимо ми дякувати за накинений нам правопис: кулішівка одбивала од укр[аїнської] книжки селянство, бо воно не вміє по їй читати й казало, що це не по-нашому… Сьогочасна ж «урядівка» хоча й не цілком здатна для нашої мови, та зате цілком зручна для нар[одних] книжок, бо народові відома. Не бажаючи того, зроблено нам велику послугу тим, що накинено «урядівку»*» [1: 156]. Щоправда, ця думка письменника є виправданою лише з популяризації української мови, збільшення рідномовної читацької аудиторії. Граматико-правописні зауваження знаходимо й у листі до В. Гнатюка від 25.08.1905 р., у якому Б. Грінченко просить внести виправлення у дві його промови й пропонує замінити *товариш<u>о</u>м* — на *товаришем, само — на саме* [3: 178]. Ці зауваження, як відомо, у подальшому стали нормативними.

Отже, Б. Грінченко, стоячи на засадах якнайширшої популяризації української мови, у своїх правописних поглядах обстоював практичну доцільність нашої орфографії з орієнтацією на народні маси, тим самим зміцнюючи

зв'язки між представниками всієї української нації. Хоча такі погляди не могли не викликати суперечностей, однак ідея згуртування нації під гаслом єдиної української мови як інтегрувального чинника була наріжною не лише в епістолярії, а й у науковій та художній спадщині письменника.

А тому, виходячи із зазначеного, в епістолярії Б. Грінченка не залишене поза увагою питання просвітницької функції рідної мови: «*Спасибі за число «Діла». Прочитав. Мова самого «Діла» не показує в йому великого знавця… Та не се важно, а те, як самі галицькі й буковинські селяни розуміють мову таких книжок, як от М. Загірньої? У нас народ сі книжки охоче читає й добре розуміє*» [3: 172] — лист до В. Гнатюка від 16.04.1902 р.

Величезним було бажання Б. Грінченка бачити українську науку рідною мовою. У листі до В. Гнатюка від 7. 10. 1901 воно звучить як гасло, яке має неодмінно збутися: «*Він іде й прийде той час, коли вільна наука озветься рідним словом з незалежної ні від кого, опріч нас самих, катедри!*» [3: 168].

Отже, епістолярій Бориса Грінченка — це ще одна важлива сторінка історії нашої літературної мови та історії вітчизняного мовознавства, що висвітлює проблеми розвитку лексикографії, правопису, упорядкування лексики, граматики, питання мовного будівництва, яке є гостро актуальним і на сучасному етапі, а тому через історичну призму письменницької епістолярної спадщини ми можемо окреслити перспективу нашого духовного розвитку, у якому мова є й буде основою й рушійною силою нашого подальшого поступу.

Література

1. «… Віддати зумієм себе Україні»: листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком». — К. — Нью-Йорк, 2004. — 520 с.

2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1999. — 431 с.

3. Із епістолярної спадщини Бориса Грінченка // Бахмутський шлях. — 2005. — № 3–4. — С. 157–188.

4. Листи до Михайла Коцюбинського: в 3 т. — Т. 2. — Ніжин: ТОВ ВКП «Аспект», 2002. — 343 с.

5. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. — К.: Либідь, 1995. — 296 с.

6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник / В. М. Русанівський. — К.: АртЕк, 2001. — 329 с.

7. Яременко В. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка / Василь Яременко // Бахмутський шлях. — 2005. — № № 3–4. — С. 144–156.

Anatolii NAIRULIN

Linguistic subject matter of epistolary of Borys Hrynchenko

The article deals with the analysis of the linguistic subject matter of the epistolary of Borys Hrynchenko based on the material of his letters to Vladymyr Hnatiuk, Trofym Zinkivskyi and Mykhailo Kotsiubynsky. It has been emphasized that the lexicographic activity of B. Hrynchenko appeared an example and proof of his intensive and self-sacrificing labor, and it is no wonder why the Dictionary of the Ukrainian language remains the basis for the fundamental lexicographic works of the domestic scholars even in our days. The epistolary heritage of B. Hrynchenko pays a great attention to the problems of the lexical, grammatical, accentuational, and orphographic normalization of our literary language, the educational function of our mother tongue and its use in the sphere of science.

Юлія Абрамян

Джерела дослідження напрямків розвитку сільськогосподарської лексики українських східнослобожанських говірок

Ґрунтовне, усебічне вивчення динаміки лексичної системи української мови загалом та словникового складу окремих тематичних груп у сучасній вітчизняній лінгвістиці дедалі виразніше стає одним з найактуальніших завдань. Для мови характерним є постійний рух, змінність у часі й просторі, і водночас їй властиві ознаки внутрішньої стабільності, цілісності. За спостереженнями В. М. Ярцевої, під час дослідження історичних чинників змін окремих мов чи діалектів можна виявити періоди більшої «стійкості», або, навпаки, різке зростання змін, що призводять до якісних зрушень у будові цієї мови [24: 33]. Лексика є тією динамічною системою, яка засвідчує залежність розвитку мови від загального прогресу, матеріальної та духовної культури народу. О. А. Стишов зауважує: «Історична змінність мови — найістотніша її риса, іманентна властивість, зумовлена безперервним процесом